

B. STRUŻEK

POCZĄTKI KAPITALISTYCZNEGO ROZWARSTWIENIA WSI NA ZIEMIACH POLSKICH

(Przyczynek do zagadnienia historycznego kształtowania się rejonów społeczno-ekonomicznych w Polsce)

Na proces kształtowania się kapitalistycznej struktury społeczno-ekonomicznej wsi na ziemiach polskich, na występowanie regionalnych różnic w stopniu kapitalistycznego rozwarstwienia wsi decydujący wpływ wywarł proces rozwoju kapitalizmu w gospodarce narodowej. Historia rozwoju kapitalizmu to jednocześnie historia rozpadnięcia się i likwidacji społecznej, stanowej struktury chłopstwa feudalnego — powstania kapitalistycznej, klasowej struktury społeczno-ekonomicznej wsi. Nierównomierność rozwoju kapitalizmu i pewne swoiste cechy tego rozwoju w poszczególnych rejonach ziem polskich znajdują swoje odbicie w uformowaniu się odrębnych rejonów struktury społeczno-ekonomicznej wsi. Powstanie tych rejonów nie wynika z pojedynczych faktów historycznych (np. z rozbiorów, ukazów, edyktów i dekretów „uwłaszczeniowych“), lecz z całokształtu procesu historycznego rozwoju i funkcjonowania kapitalistycznego sposobu produkcji — „kapitalizm burzy lokalne zasklepienie i ograniczoność, zastępuje drobny średniowieczny podział rolników przez wielki, ogarniający cały naród podział ich na klasy zajmujące różne miejsce w ogólnym systemie gospodarki kapitalistycznej“*.

1. Rozwarstwienie chłopstwa w okresie rozkładowego stadium feudalizmu

Wraz z rozwojem gospodarki towarowo-pieniężnej na ziemiach polskich rozwija się system produkcji folwarczno-pańszczyźnianej — głównie zbożowej. Powoduje to istotne zmiany w sytuacji społecznej chłopstwa feudalnego. Zmiany te uwidaczniają się w trzech zasadniczych płaszczyznach:

- w płaszczyźnie użytkowania ziemi przez chłopstwo,
- „ nasilenia poddaństwa osobistego,
- „ nasilenia wyzysku feudalnego.

W każdej z tych wymienionych płaszczyzn interesy właścicieli folwarków i potrzeby gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej wyznaczały

* W. I. Lenin, Dzieła, t. 3, Warszawa 1953, str. 318.

kierunek zmian i stopień ich zaawansowania. Od końca XV wieku wyraźnie rozpoczyna się proces kurczenia się stanu użytkowania ziemi przez chłopów i wzrostu ilości ziemi objętej bezpośrednio gospodarką folwarczną.

Wzrost gospodarki folwarcznej, zbożowo-towarowej — z jednej strony, rozwój różnic, nierówności majątkowych wśród feudalnych chłopów — z drugiej strony — stały się punktem wyjściowym dla przedkapitalistycznego rozwarstwienia chłopstwa. Pewną ilustrację tych zmian daje zestawienie dotyczące pow. pilczewskiego w woj. sandomierskim z okresu lat 1536—1581*.

Tabl. 1

	Folwarki szlacheckie		Folwarki kościelne		Folwarki koronne	
	stan w 1536 r.	w 1581 r.	stan w 1536 r.	w 1581 r.	w 1536 r.	w 1581
Zmniejszenie się liczby gospodarstw chłopskich	100%	87,6%	100%	82,2%	100%	88,6%
Zmniejszenie się powierzchni gruntów chłopskich	100%	44,5%	100%	52,3%	100%	69,6%
Zmniejszenie się przeciętnej wielkości gospodarstwa chłopskiego	100%	50%	100%	64%	100%	80%

Proces grabieży ziemi chłopskiej był hamowany jedynie przez siłę oporu chłopskiego oraz warunki ekonomiczne produkcji folwarczno-pańszczyźnianej. Brak np. dostatecznego wyposażenia folwarków szlacheckich w siłę pociągową, narzędzia rolnicze, duża chłonność pracy ludzkiej przy nadzwyczaj prymitywnej technice produkcji i niskiej wydajności pracy — wszystko to wymagało istnienia gospodarki chłopów pańszczyźnianych (jeszcze w 1772 r. w Galicji własność folwarczna posiadała zaledwie 10% ogólnej ilości koni oraz około 6% ogólnej ilości wołów).

W okresie do likwidacji Rzeczypospolitej szlacheckiej w strukturze społeczno-ekonomicznej rolnictwa w kraju występują następujące procesy:

— do końca XVII wieku trwa na tle upadku miast i wzrostu handlu zbożem z zagranicą darcie chłopskich gruntów i zaostrzanie pańszczyzny;

— w pierwszej połowie XVIII w. w wyniku masowego wyzucia chłopów z ziemi oraz rewolucyjnych ruchów chłopskich końca ub. stulecia, a także w związku ze spadkiem handlu zbożowego ciężary pańszczyźniane dalej nie wzrastają;

— w drugiej połowie XVIII w. następuje pewne ożywienie, wzrost gos-

* Według Pawińskiego — vide Grabski — Historia wsi.

podarki towarowo-pieniężnej, próby modernizacji folwarków, (np. wprowadzenie roślin pastewnych), rozpowszechnianie się oczynszowania chłopów (często zresztą zaostrzające wyzysk), przechodzenie na pracę najemną (często narzucaną przymusem) obok równoczesnego zaostrzenia walki ze zbiegostwem. Proces ten łączy się z wystąpieniem kategorii chłopów feudalnych wyzutyk już uprzednio z ziemi, związanych bądź z gospodarką folwarczną bądź z gospodarką lepiej sytuowanych, zamożniejszych chłopów, czy wreszcie z jednym i drugim typem gospodarki, oraz łączy się z prekapitałistycznym majątkowym zróżnicowaniem chłopstwa posiadającego ziemię (kmiecie łanowi, pół-i ćwierć łanowi, chałupnicy itp.).

Z rozpatrywanego punktu widzenia szczególnie interesujące jest pytanie, czy zmiany te zachodziły równomiernie na terenie całego kraju, czy też ujawniało się już wówczas terytorialne zróżnicowanie?

Opierając się na znanym materiale statystycznym można wysunąć tezę o wyodrębnieniu się dwóch zasadniczych rejonów z szerokim pasem przejściowym, a mianowicie rejonu „północnego“ z Wielkopolską jako najbardziej dla tego rejonu typową dzielnicą i rejonu „południowego“ z najbardziej charakterystyczną tu Małopolską.

Między Wielkopolską a Małopolską występują w końcu XVIII wieku istotne różnice w wielkości i formach wyzysku feudalnego. Obrazuje to tablica 2*.

Tabl. 2.

Rodzaj renty feudalnej	Wielkopolska		Małopolska	
	w zł p.	w %	w zł p.	w %
Renta pieniężna	20	25	10	10
Renta odrobkowa	52	65	80	80
Renta produktowa	8	10	10	10
Razem	80	100	100	100

W Wielkopolsce rozmiar wyzysku feudalnego jest przeciętnie o 20% mniejszy niż w Małopolsce oraz występuje tam stosunkowo dogodniejszy sposób wypłacania renty feudalnej (renta pieniężna ma 2,5-krotnie większy udział niż w Małopolsce).

Dla rejonu „północnego“ właściwymi były niewielkie wsie (do 25 gospodarstw), przeważały folwarki jednowioskowe, na 1 milę² było blisko 2-krotnie więcej łanów kmiecych niż w rejonie południowym.

W rozwarstwieniu majątkowym chłopstwa występują również poważne

* J. Rutkowski, „Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII w.“, patrz: „Ekonomista“, t. III.

różnice między wymienionymi rejonami. Według danych z lat 1765—1772 (342 wsie — 12 009 gospodarstw) struktura społeczna wsi feudalnej przedstawiała się następująco *:

Tabl. 3.

Dzielnice	Na 100 rodzin chłopskich było				Na 100 rodzin kmiecych			
	bezrolnych	małorolnych	kmieci	innych	Do 1/4 roli	1/4-1/2 roli	1/2 i wyżej	1 łan i wyżej
Prusy Królewskie	12,0	37,6	49,8	0,6	—	30	70	63,6
Wielkopolska	25,4	35,6	33,5	5,5	4	17	79	9,1
Mazowsze i Podlasie	8,9	35,3	50,4	5,4	48	18	64	10,2
Małopolska	18,1	68,9	11,3	1,7	23	35	42	10,1

Dla struktury rejonu Wielkopolski charakterystyczny jest poważny odsetek ludności chłopskiej wyzutej z ziemi przy jednoczesnym zachowaniu się stosunkowo dużego odsetka gospodarstw kmiecych, i to najlepiej wyposażonych w ziemię w porównaniu z pozostałymi dzielnicami (z wyjątkiem Prus Królewskich).

Taka struktura sprzyjała większemu upowszechnieniu się renty pieniężnej, gdyż — jak wskazuje Marks — przejściu do renty pieniężnej „nie tylko towarzyszy, lecz nawet ją poprzedza tworzenie się nieposiadających robotników dniówkowych, najmujących się za pieniądze“... Jednocześnie wskazuje Marks na drugą stronę zagadnienia: „...wśród lepiej sytuowanych chłopów obowiązanych do płacenia czynszu rozwija się nieuchronnie zwyczaj wyzyskiwania na własny rachunek najemnych robotników rolnych...

W ten sposób powstaje dla nich stopniowo możliwość gromadzenia pewnego majątku i przekształcenia się w przyszłych kapitalistów“. W załączkowej formie występuje tu więc już kapitalistyczne rozwarstwienie chłopstwa, w załączkowej formie występują tu dwie przeciwstawne grupy klasowe kapitalistycznej struktury wsi: biedota chłopska i wiejska burżuazja.

Cechą charakterystyczną dla Małopolski jest występowanie bardzo zaawansowanego zubożenia wsi feudalnej. Bezrolni i małorolni chłopci stanowią tu blisko 9/10 całego chłopstwa. Kmiecie są również znacznie słabiej sytuowani (58% kmieci posiada do 1/2 łanu). Tak wysoki stopień małorolności był czynnikiem hamującym rozwarstwienie. Dlatego też jeszcze w drugiej połowie XVIII wieku zapowiadało się, że główny nurt kapitalistycznego rozwarstwienia pójdzie łożyskiem styku chłopskiego rzemiosła z kapitałem handlowym i lichwiarskim. Upadek rzemiosła chłopskiego w końcu XVIII wieku i pierwszej połowie XIX przekreślił tę możliwość. W Galicji kapitał handlowy i lichwiarski nie przekształcił się w kapitał przemysłowy. Przeciwnie, obydwie te formy kapitału (handlowy

* J. Rutkowski, cyt. wyd., tom II.

i lichwiarski) stały się dodatkowym czynnikiem hamującym proces kapitalistycznego rozwarstwienia chłopstwa, pogłębiającym ogólny stopień zubożenia wsi.

2. Rozwarstwienie ludności wiejskiej w okresie pierwotnego nagromadzenia kapitału w rolnictwie

W okresie porozbiorowym zachodnia część „północnego“ rejonu weszła w skład państwa pruskiego. Szlachta pod pozorem tzw. separacji spycha chłopów na „nowizny“, wyreby leśne, nieużytki, zajmuje chłopskie grunty uprawne, łączy je w jednolite masywy uprawy folwarcznej. Obok separacji do wzrostu własności folwarcznej przyczyniają się poważnie „rugi“ chłopskie oraz zajmowanie tzw. „pustek“. Proces tego masowego oddzielania drobnych producentów od środków produkcji występuje szczególnie silnie w pierwszym ćwierćwieczu XIX stulecia. Jego kontynuacją jest regulacja gospodarstw chłopskich sprzężających w pierwszej kolejności, a następnie pozostałych gospodarstw, znana pod nazwą „uwłaszczenia“ chłopów. W wyniku tego chłopci z terenu Prus Zachodnich i Wielkiego Księstwa Poznańskiego stracili na rzecz wielkiej własności folwarcznej 290 901 mórg ziemi. Ponadto zapłacili w gotówce 480 054 talarów renty rocznej, 1 457 392 talarów w gotówce oraz 15 848 szefli żyta.

Na początku drugiej połowy XIX wieku (1858 r.) ukształtowała się tu następująca struktura*:

Tabl. 4.

	Gospodarstwa do 7,5 ha		Gospodarstwa od 7,5 do 75 ha		Obszarnicy	
	% ogólnej ilości gospodarstw	% ziemi	% gospodarstw	% ziemi	% gospodarstw	% ziemi
Prusy Zachodnie	51,2	5,7	44,3	44	4,5	49,5
Księstwo Poznańskie	54,0	3,8	42,5	36	3,5	53,7

Przeszło 50% gospodarstw posiadało blisko 10-krotnie mniej ziemi niż następna grupa średnio i dobrze sytuowanego chłopstwa i przeszło 10-krotnie mniej niż obszarnictwo. To określało charakter tej grupy jako półproletariatu wiejskiego, jako w zasadzie klasy robotników najemnych z nadziałem ziemi. Nadział ziemi występuje w dwojakiej formie. Dla pierwszych (biedota chłopska) jest on uzupełnieniem ich płacy roboczej, czynnikiem ułatwiającym ich eksploatację, dla drugich (chłopska burżuazja) nadział ziemi — dużo większy — jest czynnikiem określającym możliwość i konieczność eksploatacji najemnej siły roboczej pierwszych. Stosowanie doskonalszych narzędzi, maszyn rolniczych, towarowa specjalizacja w rolnictwie, kredyt hipoteczny itp. — wszystko to pogarsza sytuację pierwszych, polepsza położenie drugich. „Całokształt wszystkich

* J. Marchlewski, „Pisma wybrane“, Warszawa 1952, t. I.

przeciwnieństw ekonomicznych wśród chłopstwa tworzy właśnie to, co nazywamy rozwarstwieniem chłopstwa... Proces ten oznacza gruntowne zburzenie starego chłopstwa patriarchalnego i stworzenie nowych typów ludności wiejskiej“*.

W pierwszej połowie XIX wieku wschodnia część pasa północno-środkowego ziem polskich przedstawia bogatą mozaikę, jeśli chodzi o terytorialne różnice w strukturze rozpadającego się chłopstwa feudalnego. W miarę jednak rozwijających się elementów gospodarki kapitalistycznej na terenie byłej Kongresówki wyodrębnia się specyficzny rejon struktury społeczno-ekonomicznej wsi, obejmujący południowe i środkowo-wschodnie powiaty guberni warszawskiej, południowo-wschodnie powiaty guberni kaliskiej, północno-środkowe powiaty guberni kieleckiej, gubernie: łomżyńską, lubelską i piotrkowską, radomską, suwalską i siedlecką. Typowa dla tego rejonu struktura na początku drugiej połowy XIX w. (1859) przedstawiała się następująco: (dane z 5 powiatów: lubelskiego, krasnostawskiego, radzyńskiego, bielskiego i siedleckiego w odsetkach).

Tabl. 5.

Wielkość gospodarstwa w ha	Pańszczyźniane	Czynszowe.	Ogółem gospodarstwa chłopskie	Razem wg zasadniczych grup
do 3	6,7	8,8	7	36,9
3 — 7½	26,4	45,9	29,9	
7½ — 15	60,2	39,8	56,5	56,5
powyżej 15	6,7	5,5	6,6	6,6
Razem	100	100	100	100

Natomiast na terenie guberni płockiej, w zachodnio-północnych powiatach guberni warszawskiej i kaliskiej odpowiednie stosunki przedstawiały się w sposób następujący: (powiaty: gostyński, kaliski, koniński, łęczycki, lipnowski w 1859 r. w odsetkach)**.

Tabl. 6.

Wielkość gospodarstwa w ha	Pańszczyźniane	Czynszowe	Razem	Razem wg zasadniczych grup
do 3	32,6	20,3	23,7	
3 — 7½	44,5	39,2	40,7	64,4
7½ — 15	19,8	31,0	27,8	27,8
powyżej 15	3,1	9,5	7,8	7,8
Razem	100	100	100	100

* W. I. Lenin, Dzieła, t. 3, cyt. wyd., str. 175.

** Opracowane na podstawie — W. Grabski, „Materiały w sprawie włościańskiej“.

Pewien fragment drogi powstawania tych różnic ilustruje poniższe zestawienie dotyczące zmniejszenia się liczby chłopów posiadających ziemię w latach 1810—1827. Procenty ubytku liczby chłopów „rolnych“ obliczone są w stosunku do ogólnej liczby chłopów w 1810 r. *

Tabl. 7.

Departament lub województwo	Stan gospodarstw chłopskich 1810 r.	Stan gospodarstw chłopskich w 1827 r. (rolnych)	% zmniejszenia się
Płockie	100	65	35
Mazowiecko-warszawskie	100	71,4	28,6
Kaliski	100	87	13
Sandomierskie	100	88,6	11,4
Krakowskie	100	91	9
Lubelskie	100	93	7
Razem	100	84,7	15,3

Bardziej intensywna grabież ziemi chłopskiej występowała na terenie guberni płockiej, warszawskiej i częściowo kaliskiej. Przyśpieszało to różnicowanie majątkowe chłopstwa feudalnego. Jednocześnie zamożniejsze gospodarstwa chłopskie (powyżej 15 ha) w 80—97% przechodziły na czynsze, podczas gdy na pozostałym terenie gospodarstwa te zaledwie w 5—15% były oczynszowane. Pas powiatów zachodnio-północnych stanowił więc jak gdyby pas przejściowy od rejonu zachodniego do wschodniego w pasie ziem pruskich środkowo-północnych.

Rejon „południa“ począwszy przynajmniej od drugiej połowy XVIII wieku podlega również różnicowaniu na dwa rejon — „małopolski“ i „śląski“. Czynnikiem wyodrębniającym rejon „śląski“ był przede wszystkim rozwój przemysłu, szybszy rozwój elementów gospodarki kapitalistycznej, bardziej posunięty społeczny podział pracy, rozwarstwienie chłopstwa. Czynnikiem niwelującym był ucisk feudalny i rozmiar pierwotnego nagromadzenia kapitału. Strukturę społeczną wsi śląskiej cechuje daleko bardziej posunięte rozwarstwienie niż wsi galicyjskiej. Na wsi śląskiej na początku XIX wieku zamożne gospodarstwa chłopskie stanowiły jeszcze przeszło 20% ogółu gospodarstw chłopskich, jednocześnie rodziny chłopskie bezrolne stanowiły daleko większy odsetek.

W Galicji natomiast dokonuje się nieustannie drobnienie gospodarstw chłopskich bez całkowitego wywłaszczenia z ziemi. Na początku drugiej połowy XIX wieku w społecznej strukturze wsi rejonu śląskiego i małopolskiego istniały następujące różnice:

* W. Grabski, „Historia wsi“ (wg Rodeckiego).

— odsetek gospodarstw najmniejszych (do 5 mórg) na Śląsku przekraczał 50% ogólnej liczby gospodarstw chłopskich, natomiast w Galicji niewiele przekraczał 35% ogólnej liczby gospodarstw;

— odsetek gospodarstw chłopskich najzamożniejszych wynosił na Śląsku około 18%, podczas gdy w Galicji — około 12,5% (przy czym gospodarstwo zamożnego chłopa na Śląsku było znacznie większe niż w Galicji).

Wskazuje to, że w strukturze społecznej wsi śląskiej w większym stopniu wyodrębniły się dwie biegunowe grupy ludności wiejskiej. Jednocześnie należy pamiętać o zasadniczo różnym charakterze biedniackiego gospodarstwa chłopskiego na Śląsku od takiegoż gospodarstwa w Galicji. Małorolny chłop śląski wciągnięty był w daleko szerszym zakresie w sferę kapitalistycznej produkcji towarowej (jako posiadacz towaru — siły roboczej i nabywca środków konsumpcji) niż małorolny chłop galicyjski, który tkwił jeszcze głęboko w naturalnej i prostej produkcji towarowej. Dlatego też zasadniczych różnic w strukturze społecznej Śląska i Galicji nie należy się dopatrywać w ilościowych stosunkach poszczególnych grup klasowych. Zasadnicza różnica polega na tym, że na początku drugiej połowy XIX wieku wieś śląska reprezentuje już typowo kapitalistyczną strukturę wsi, czego nie można powiedzieć o ówczesnej wsi galicyjskiej.

Tak więc w zasadniczym okresie rozwoju kapitalizmu w rolnictwie wytworzyły się na terenie ziem polskich 4 zasadnicze rejony struktury społecznej wsi:

w pasie środkowo-północnym ziem polskich

- rejon zachodni
- rejon wschodni.

w pasie południowym ziem polskich

- rejon śląski
- rejon małopolski

przy czym podstawą wyodrębnienia się rejonu zachodniego jest kompleks czynników, które określilibyśmy jako najbardziej szybki rozwój kapitalizmu w rolnictwie, podstawą wyodrębnienia się rejonu śląskiego — kapitalistyczna industrializacja. Podstawą wyodrębnienia się rejonu wschodniego był opóźniony rozwój kapitalizmu w rolnictwie (w stosunku do rejonu zachodniego), podstawą zaś wyodrębnienia się rejonu małopolskiego — brak rozwoju przemysłu przy jednoczesnym upadku rzemiosła chłopskiego oraz zachowanie się dużej ilości przeżytków feudalnych.

W okresie drugiej połowy XIX w. i pierwszych dwóch dziesiątków XX w. kształtuje się bardziej zróżnicowany terytorialnie obraz struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa na ziemiach polskich. Niemniej jednak, jeszcze bardziej wyraziście wyodrębniają się wymienione cztery zasadni-

cze rejony struktury społecznej. Tak np. według spisu z 1921 r. struktura społeczna rolnictwa zróżnicowana była następująco:

Grupy gosp. rol. wg wielkości w ha	R E J O N Y					Odpowiadające w przybliżeniu grupy społeczne
	Pas środkowo-północny		Pas południowy			
	zachodni	wschodni	grupy gosp. rolnych wg. wielkości w ha	Śląski	Małopol.	
	% ogól. liczby gosp.	% ogól. liczby gosp.		% ogól. liczby gosp.	% ogól. liczby gosp.	
do 5	57,9	51,8	do 5	62,3	85,6	Biedota wiejska
5 — 15	22,7*	36,6*	5 — 10	26,7	11,6	Sredniacy
15 — 100	18,0	10,9**	10 — 50	10,5	2,5	Kulacy
powyżej 100	1,4	0,7***	pow. 50	0,5	0,3	Obszarnicy
	100%	100%		100%	100%	

Uwaga:

* liczby szacunkowe

** od 15 do 50 ha

*** powyżej 50 ha